

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch

Krogull, A.

Citation

Krogull, A. (2018, December 12). *Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67132>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67132>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/67132>

Author: Krogull, A.

Title: Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch

Issue Date: 2018-12-12

Dutch summary (*Samenvatting*)

Beleid versus praktijk. Taalvariatie en taalverandering in achttiende- en negentiende-eeuws Nederlands

In dit proefschrift onderzoek ik taalvariatiepatronen en taalveranderings-processen in het Nederlands van de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Specifieker ga ik na in hoeverre het nationale taalbeleid rond 1800 invloed heeft gehad op het daadwerkelijke taalgebruik in de Noordelijke Nederlanden, d.w.z. het gebied dat ongeveer overeenkomt met het huidige Nederland.

Vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief blijken de achttiende en negentiende eeuw een bijzonder intrigerende periode voor onderzoek naar het Nederlandse taalverleden te zijn. Met name de sociaal-politieke ontwikkelingen in de decennia rond 1800, de beginfase van de natievorming en nationalistische taalplanning, leveren een interessant vertrekpunt op. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond in de Noordelijke Nederlanden een sterk nationalistisch gekleurd debat, waarin de moedertaal toenemend als identiteitssymbool voor 'de' Nederlandse natie werd gezien. Met de opkomst van de standaardtaalideologie in Europa groeide ook de noodzaak om een uniforme standaardvariëteit van het Nederlands vast te leggen. In het laatste decennium van de achttiende eeuw werd de standaardisering een nationale kwestie en ontwikkelde de landsregering concrete plannen om een eenheidsspelling en een eenheidsgrammatica te ontwerpen. Dit resulteerde in de beginjaren van de negentiende eeuw in een officieel taalbeleid, dat de grootschalige verspreiding van de standaardtaal beoogde. In het kader van de zogenaamde *schrijftaalregeling* werd in 1804 en 1805 de Nederlandse spelling en grammatica van overheidswege gecodificeerd. De taalnormen, vastgelegd in de officiële orthografie (Matthijs Siegenbeeks *Verhandeling over de Nederduitsche spelling*, 1804) en de officiële grammatica (Petrus Weilands *Nederduitsche spraakkunst*, 1805) werden ten eerste aanbevolen voor gebruik door de overheid en in het onderwijs. Gezien het officiële karakter van de codificatie en de bemoeienis van de overheid met talige kwesties markeert de schrijftaalregeling dan ook een belangrijk keerpunt in het standaardiseringsproces van het Nederlands. Daarnaast introduceerden de officiële taalbeleidsmaatregelen een hiërarchisch onderscheid tussen het superieure Standaardnederlands enerzijds en de 'niet-standaard' variëteiten anderzijds. Opmerkelijk is dat de gevolgen van deze ingrijpende verandering in de sociolinguïstische situatie op het negentiende-eeuwse taalgebruik nooit eerder zijn onderzocht. Met dit proefschrift, dat tot stand is gekomen in het kader van het door NWO gefinancierde Vidi-project *Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse (1750–1850)* aan de Universiteit Leiden, wil ik deze lacune in de geschiedschrijving van het Nederlands opvullen.

In het inleidende eerste hoofdstuk schets ik de grote lijnen van mijn promotieonderzoek en presenteer ik de centrale onderzoeksvragen van dit proefschrift. Het doel is om na te gaan hoe effectief oftewel ‘succesvol’ de Nederlandse taalbeleidsmaatregelen zijn geweest in het verspreiden van de standaardtaalnormen onder de bevolking. Met andere woorden, volgden de burgers van de Nederlandse natie de voorschriften van Siegenbeek en Weiland? Het was in feite niet wettelijk verplicht om dat ook daadwerkelijk te doen, zeker niet in het privédoel. De effectiviteit van het taalbeleid bestudeer ik door middel van een systematische analyse van authentieke taalgebruiksdata uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw, die bij elkaar het *Going Dutch Corpus* vormen. Dit diachrone multigenre-corpus heb ik speciaal voor dit proefschrift samengesteld om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, met name over de potentiële invloed van de schrijftaalregeling op de taalpraktijk.

Hoofdstuk 2 behandelt de historische achtergrond van mijn onderzoek, voornamelijk in de periode rond 1800. Allereerst beschrijf ik de sociaal-politieke situatie in de late achttiende en vroege negentiende eeuw, waarbij de contouren van de natievorming en het nationalisme in de Noordelijke Nederlanden worden toegelicht. In de nasleep van de Franse revolutie vonden de meest cruciale veranderingen in de zogeheten Bataafs-Franse tijd plaats. Dit leidde in 1795 tot de oprichting van de Bataafse Republiek, zoals de Noordelijke Nederlanden tussen 1795 en 1801 heetten. Ook op het gebied van taal en onderwijs trof de nieuwe regering, en de benoemde Agent van Nationale Opvoeding in het bijzonder, fundamentele maatregelen om de nationale eenheid te bevorderen. Hiertoe behoorden de invoering van een nationaal schoolsysteem en de schrijftaalregeling in 1804/1805 – het historisch vertrekpunt van dit proefschrift. Verder ga ik in dit hoofdstuk kort in op het belang van de achttiende-eeuwse beweging van *volksverlichting*. Het doel hiervan was het verspreiden van ‘verlichting’ door alle lagen van de samenleving en de vorming van een homogene natie. Ook in het metalinguïstische discours vonden in de loop van de achttiende eeuw parallelle ontwikkelingen plaats. Deze laten zich onderverdelen in drie fasen, voornamelijk bepaald op basis van de beoogde doelgroepen: van grammatica’s voor de elitaire kringen (1700–1740) naar grammatica’s voor de bourgeoisie (1740–1770), en uiteindelijk de weg naar een nationale grammatica voor de gehele bevolking (vanaf 1770). Het achttiende-eeuwse normendebat resulteerde in de schrijftaalregeling, d.w.z. de codificatie van de spelling-Siegenbeek en de grammatica van Weiland. Tenslotte wordt in dit hoofdstuk ook het vernieuwde taalonderwijsbeleid in de vroege negentiende eeuw aangesneden. De voorschriften van Siegenbeek en Weiland werden van overheidswege geïmplementeerd in het lager onderwijs, met het plan om de kennis van het Standaardnederlands zo effectief mogelijk te verspreiden. In dit proefschrift ga ik empirisch na in hoeverre dit doel in de praktijk werd bereikt.

Hoofdstuk 3 geeft een algemene inleiding in het theoretisch kader, waarin het gepresenteerde promotieonderzoek is ingebed. Centraal hierbij staat de historische sociolinguïstiek, die in de afgelopen drie decennia tot een internationaal onderzoeksveld binnen de taalkunde is uitgegroeid. Om talen in hun

sociaalhistorische context te kunnen bestuderen, maken onderzoekers uit dit interdisciplinaire veld gebruik van theorieën en bevindingen uit de moderne sociolinguïstiek, historische taalkunde, sociale geschiedenis, maar daarnaast ook de corpuslinguïstiek, dialectologie en andere verwante disciplines. Vervolgens bespreek ik de basisprincipes, waaraan de historische sociolinguïstiek ten grondslag ligt, maar ook de uitdagingen (en kansen) die het onderzoek met historische tekstbronnen met zich meebrengt. Bijzondere aandacht besteed ik hierbij aan de verschillende perspectieven op taalgeschiedenis. De traditionele geschiedschrijving van de meeste Europese talen, waaronder het Nederlands, schetst vaak een schijnbaar lineaire ontwikkeling van een diversiteit aan dialecten naar een uniforme standaardtaal. De onderliggende standaardtaalideologie heeft ertoe geleid dat het onderzoek voor een groot deel is gebaseerd op standaardtalige bronnen. Over het algemeen zijn dit gedrukte en vaak literaire werken, geschreven door mannen uit de hoogste kringen. Met andere woorden, de traditionele bronnen representeren slechts een beperkt deel van de samenleving, waardoor een substantieel deel van de taalwerkelijkheid onzichtbaar blijft. Door de nadruk te leggen op andere bronnen en door andere vragen te stellen, heeft de historische sociolinguïstiek en dan met name de *language history from below*-benadering een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis over taalgeschiedenis. In plaats van gedrukte werken wordt veelal gebruik gemaakt van handgeschreven egodocumenten, zoals brieven, dagboeken en reisjournalen. Deze bronnen hebben het voordeel dat ze minder formeel zijn en dichter bij de authentieke (gesproken) taal staan dan de voorheen bestudeerde teksten. Bovendien zijn egodocumenten door een groter deel van de samenleving geschreven: mannen en vrouwen uit verschillende sociale klassen en regio's. Verder biedt dit hoofdstuk een overzicht van historisch-sociolinguïstische corpora voor verschillende Europese talen. Ook de centrale onderwerpen taalplanning, taalbeleid en prescriptivisme worden kort behandeld. Ondanks het feit dat de wisselwerking tussen taalnormen en taalgebruik in de historische sociolinguïstiek een steeds belangrijkere rol inneemt, valt op dat er tot nu weinig bekend is over de effecten van concrete taalbeleidsmaatregelen op de taalpraktijk. Deze lacune wordt in dit proefschrift verder onderzocht.

In hoofdstuk 4 introduceer ik het samengestelde corpus en de gehanteerde methode. Om na te kunnen gaan hoe effectief het Nederlandse taalbeleid op het taalgebruik daadwerkelijk is geweest, heb ik voor dit proefschrift een diachroon multigenre-corpus laat achttiende- en vroeg negentiende-eeuws Nederlands gebouwd. Het *Going Dutch Corpus* omvat ruim 420.000 woorden, gelijkmatig verdeeld over twee tijdvakken, die de generaties taalgebruikers van vóór (1770–1790) en ná (1820–1840) de schrijftaalregeling representeren. Het corpusdesign sluit dus nauw aan bij de gestelde onderzoeksvragen. Allereerst wordt in dit hoofdstuk het proces van het verzamelen, selecteren en transcriberen van de corpusdata gedetailleerd toegelicht. Vervolgens ga ik nader in op de verschillende variationele dimensies van het corpus, d.w.z. de geïntegreerde externe variabelen: de genredimensie, de diachrone dimensie, de geografische dimensie en de sociale dimensie. Ervan uitgaande dat taalveranderingsprocessen verschillende genres in verschillende mate beïnvloeden, omvat het *Going Dutch Corpus* drie soorten

bronnen: (1) privébrieven, (2) dagboeken en reisjournalen, en (3) kranten. Privébrieven gelden in de historische sociolinguïstiek als de beste teksten om de taalwerkelijkheid in het verleden te bestuderen, omdat ze van alle schriftelijke bronnen de meest informele zijn en ze het dichtst bij de authentieke gesproken taal staan. Daarnaast bevat het corpus nog een tweede soort egodocumenten: dagboeken en reisjournalen. Vergeleken met privébrieven worden deze teksten over het algemeen als schrijftaliger gekarakteriseerd en staan ze dicht bij de standaard. Naast egodocumenten bevat het corpus ook een genre gedrukte en gepubliceerde teksten, namelijk kranten. Voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek blijken kranten bijzonder geschikt omdat ze in die tijd nog lokaal werden geproduceerd en gelezen. De drie genres in het corpus maken het mogelijk om handgeschreven en gedrukte taal met elkaar te vergelijken. De geografische dimensie van het corpus kan worden onderverdeeld in twee niveaus. Ten eerste bevat het corpus data uit zeven regio's: Friesland, Groningen, Noord-Brabant, Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland. Ten tweede is er een onderscheid gemaakt tussen het centrum van het onderzochte taalgebied enerzijds, en de periferie anderzijds. Tot het kerngebied behoren Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, terwijl Friesland, Groningen en Noord-Brabant de meer perifere gebieden vertegenwoordigen. In verband met sociaaleconomische verschuivingen in de loop der eeuwen, laat ik Zeeland hier buiten beschouwing. Naast de genre- en geografische dimensies implementeert het *Going Dutch Corpus* gender als een belangrijke sociale factor. Dit is echter alleen in het geval van de egodocumenten mogelijk. Hierbij heb ik gestreefd naar een zo evenwichtig mogelijke verdeling van mannelijke en vrouwelijke scribenten. Terwijl dit in het brieven corpus grotendeels is gelukt, bleek het geschikte dagboekenmateriaal in Nederlandse archieven voornamelijk door mannen te zijn geschreven. Desondanks is het uiteindelijk bereikte aandeel van zo'n een derde vrouwelijke scribenten een aanzienlijke vooruitgang ten opzichte van de traditionele taalgeschiedschrijving, waarin vrouwen nagenoeg afwezig waren. De sociale achtergrond van het merendeel brief- en dagboekschrijvers in het corpus is te karakteriseren als (welgestelde) midden- en hogere klasse, met uitzondering van de bovenste laag van de maatschappij. Gezien de relatief homogene representatie in het corpus heb ik ervoor gekozen om sociale klasse als externe factor buiten beschouwing te laten. Om de veranderingen in het taalgebruik, maar ook de keuzes van Siegenbeek en Weiland zelf tegen de achtergrond van de voorafgaande normtraditie te kunnen plaatsen, heb ik naast het *Going Dutch Corpus* een normatief corpus samengesteld met achttiende-eeuwse publicaties uit de Noordelijke Nederlanden (het *Normative Corpus of the Northern Netherlands*). Deze verzameling teksten omvat in totaal 31 spellingboekjes, grammatica's en andere taalkundige verhandelingen, gepubliceerd in de periode tussen 1699 en de schrijftaalregeling in 1804/1805. De twee referentiewerken van Siegenbeek en Weiland vormen het eindpunt van de achttiende-eeuwse normtraditie. Het *Going Dutch Corpus* en het normatieve corpus maken het mogelijk om variatie- en veranderingspatronen systematisch te analyseren. In de hoofdstukken 5–12 wordt dit volgens een vast stramien gedaan, waarbij rekening wordt gehouden met de officiële voorschriften van Siegenbeek en Weiland, de

ontwikkelingen in het achttiende-eeuwse normendiscours, en het daadwerkelijke taalgebruik op basis van het *Going Dutch Corpus*.

Wat volgt is het empirische hart van dit proefschrift. Om de effectiviteit van Siegenbeeks spelling en Weilands grammatica te kunnen meten, worden in totaal acht taalverschijnselen onderzocht. De gepresenteerde analyses omvatten ten eerste vijf orthografische variabelen (hs. 5–9), en ten tweede drie morfosyntactische variabelen (hs. 10–12). Allereerst behandel ik drie orthografische casestudy's met betrekking tot medeklinkers. In hoofdstuk 5 onderzoek ik de orthografische representatie van /xt/ aan het einde van een lettergreep in etymologisch verschillende woorden. In de normtraditie van de achttiende eeuw werden zowel <cht> als <gt> als naast elkaar bestaande varianten erkend, hoewel er nog weinig consensus was met betrekking tot de spelling van individuele woorden. Pas in het kader van de schrijftaalregeling introduceerde Siegenbeek op basis van etymologische overwegingen een categorisering van woorden met /xt/, die ik als *cht*-woorden respectievelijk *gt*-woorden omschrijf. Woorden uit de eerste categorie vereisten volgens Siegenbeek de spelling met <cht> vanwege de Auslautverhärtung in het Nederlands, bijvoorbeeld in *kocht*. In de tweede categorie schreef Siegenbeek daarentegen de spelling met <gt> voor, vanwege de etymologie met de letter <g>, bijvoorbeeld in *bragt* < *brenghen*. Uit de corpusanalyse blijkt dat <gt> in de late achttiende eeuw verreweg de meest gebruikte variant was en in rond 80% van alle gevallen voorkwam. Ondanks deze duidelijke voorkeur in de spellingspraktijk werd Siegenbeeks nogal complexe regel succesvol aangenomen. De corpusresultaten voor de vroege negentiende eeuw laten namelijk zien dat <cht> nu voornamelijk voor *cht*-woorden en <gt> voornamelijk voor *gt*-woorden werd gebruikt. Deze opvallende veranderingen signaleren een hoog bewustzijn van de normen met betrekking tot de *cht/gt*-kwestie. Dit wordt in de resultaten nog eens benadrukt door een toename in het hypercorrecte gebruik van <cht> voor *gt*-woorden, met name onder vrouwen en in privébriefven. Siegenbeeks spellingsregel werd grotendeels in alle genres, regio's en door beide genders toegepast.

De casestudy in hoofdstuk 6 focust op de orthografische representatie van /t/ in de auslaut in bepaalde vormen van werkwoorden met een stam op *d*, zoals *worden* en *vinden*. Hierbij houd ik rekening met drie historische varianten, namelijk de fonetische spelling <t>, de morfologische <d>, en <dt>, waar naast het morfologische principe ook analogie en etymologie (< historische werkwoordsuitgang *-det*) een rol spelen. De laatste en tegelijk meest complexe variant werd al gedurende de achttiende eeuw door de meeste grammatici geprefereerd en ook Siegenbeek verkoos <dt> als de officiële spellingsvariant. De corpusresultaten voor de eerste periode laten de wijdverspreide voorkeur voor <dt> echter niet zien. Hieruit blijkt namelijk niet <dt> maar <d> de meest frequente variant te zijn geweest, wat wederom op een grote discrepantie tussen taalnormen en taalgebruik wijst. Pas in de vroege negentiende eeuw kwam hier verandering in, toen een radicale verschuiving van <d> naar <dt> plaatsvond. Tegen de achtergrond van een stabiele situatie in het normendebat laat deze verandering in het gebruik de normatieve invloed van Siegenbeeks voorschriften sterk vermoeden. Op genreniveau valt op te merken dat negentiende-eeuwse

kranten nagenoeg altijd <dt> spelden, terwijl <d> in de egodocumenten als een relatief gebruikelijk alternatief bleef bestaan. Desondanks kan de algemene toename van <dt> in alle genres, regio's en beide genders worden geconstateerd.

Hoofdstuk 7 presenteert de derde casestudy naar de orthografische representatie van /s/ (< Westgermaans *s/ >) in woord-mediale en finale positie als <sch> of <s>, bijvoorbeeld in *tuss(ch)en* en *wens(ch)*. Reeds gedurende de achttiende eeuw gaven de meeste taalcommentatoren de voorkeur aan <sch>. Dit komt grotendeels overeen met de corpusresultaten voor de laat achttiende-eeuwse taalpraktijk, waar <sch> in meer dan 70% werd gebruikt. In privé-brieven uit deze periode treft men daarentegen <sch> en <s> als twee nagenoeg even frequente varianten aan. Verder laten de resultaten zien dat vrouwelijke scribenten zelfs <s> boven <sch> prefereerden, wat een nogal gevarieerd beeld van het achttiende-eeuwse taalgebruik weergeeft. In navolging van zijn voorgangers schreef Siegenbeek in 1804 <sch> officieel voor. Uit de corpusresultaten blijkt dat de al dominerende positie van <sch> in de taalpraktijk hierdoor nog werd versterkt. <s> kwam hierna zelfs in brieven en bij vrouwelijke scribenten nauwelijks nog voor. De onbetwistbare positie van <sch> is enigszins verrassend gezien de veranderingen die in de gesproken taal hebben plaatsgevonden. Alhoewel /sx/ in mediale en finale positie niet meer werd uitgesproken, was de verspreiding van de 'oude' spelling <sch> voor deze posities enorm succesvol in alle genres, regio's en beide genders. Ik stel dat ook de veranderingen in het gebruik van deze orthografische variabele zijn toe te schrijven aan de normatieve invloed van Siegenbeek's spelling.

De volgende twee orthografische variabelen behandelen kwesties met betrekking tot het klinkersysteem. In hoofdstuk 8 staat de orthografische representatie van twee etymologisch verschillende lange *ē*'s in open lettergreep centraal. In het metalinguïstische debat behoorde deze kwestie tot een van de meest bediscussieerde onderwerpen. Het fonologische onderscheid tussen de zogenaamde scherplange en zachtlange *ē*'s was in vele regio's, waaronder het gebied rond Amsterdam, reeds verdwenen. In veel dialecten uit Zeeland en Groningen bijvoorbeeld bleef het onderscheid daarentegen bestaan. Hierdoor ontstond in de achttiende eeuw een uiterst variabele situatie met verschillende concurrerende spellingconventies, zowel in het normendebat als in de taalpraktijk. Ondanks de samenvallende lange *ē*'s in zijn geboortestad schreef de Amsterdammer Siegenbeek het historisch-fonologische systeem voor. Het etymologische onderscheid werd hierbij bewaard en orthografisch onderscheiden, d.w.z. door een scherplange <ee> en een zachtlange <e> in open lettergreep. De corpusresultaten voor de scherplange *ē* laten zien dat de digraaf <ee> zowel vóór en ná Siegenbeek in 90% van de gevallen voorkwam. De spelling van de zachtlange *ē* onderging daarentegen een opmerkelijke verandering. In de achttiende-eeuwse data is er een lichte voorkeur voor <e> te constateren, maar ook <ee> werd vaak gebruikt. Nadat Siegenbeek de enkele <e> officieel voor zachtlange *e* in open lettergreep had voorgeschreven, nam het gebruik van <e> echter dramatisch toe. De vroeg negentiende-eeuwse resultaten laten in feite een keurige verdeling van de twee varianten zien, waarbij zowel <ee> voor scherplang als ook <e> voor zachtlang in meer dan 90% werd gebruikt, wat geheel overeenkomt met het voorgeschreven

fonologische systeem. Gezien de patronen en tendensen in de achttiende eeuw is het des te opmerkelijker dat Siegenbeeks spellingsregel omtrent de lange *e*'s zo succesvol werd toegepast in alle genres, regio's en door beide genders.

In hoofdstuk 9 onderzoek ik de orthografische representatie van de Westgermaanse **ī* in woorden zoals *mijn/myn* en *schrijven/schryven*. Terwijl de vorige vier casestudy's een sterke normatieve invloed van Siegenbeeks orthografie op het negentiende-eeuwse taalgebruik signaleren, duiden de resultaten van deze laatste variabele de grenzen van de effectiviteit aan. In vergelijking met de andere spellingkwesities blijkt Siegenbeeks voorschrift hier minder invloedrijk te zijn geweest. De vraag of men beter <ij> of <y> zou moeten spellen, werd gedurende de achttiende eeuw uitvoerig behandeld. Pas in de laatste decennia tekende zich in het normendebat een voorkeur voor <ij> af. Siegenbeek sloot zich hierbij aan en legde in 1804 <ij> als nationale variant vast. De corpusresultaten bevestigen enerzijds een totale omkeer van <y> naar <ij> in de kranten, d.w.z. een verandering conform het officiële voorschrift. Anderzijds zette de spelling <ij>, of eerder de variant <ÿ>, zich niet door in handgeschreven egodocumenten - noch in privébriefen noch in dagboeken en reisjournalen. In deze bronnen bleven varianten met twee of zonder puntjes in de vroege negentiende eeuw naast elkaar bestaan, net als voor de eeuwwisseling. Als mogelijke verklaring voor de relatief stabiele verdeling van varianten in handgeschreven bronnen komt het vrij kleine diakritische onderscheid tussen de varianten in aanmerking. Mogelijk waren taalgebruikers zich hierdoor minder bewust van een officiële norm dan bij de andere spellingskenmerken. Met uitzondering van de *ij/y*-kwesitie, waarbij de officieel voorgeschreven variant <ij> zich alleen in gedrukte teksten doorzette, blijken Siegenbeeks spellingsregels opmerkelijk effectief te zijn geweest.

Naast de vijf orthografische casestudy's in de hoofdstukken 5–9 onderzoek ik in dit proefschrift ook drie morfosyntactische variabelen. In de hoofdstukken 10–12 ga ik na hoe effectief de grammatica van Weiland is geweest door wederom systematische analyses op basis van het *Going Dutch Corpus* te presenteren. Om te beginnen, behandelen de hoofdstukken 10 en 11 twee casestudy's met betrekking tot het systeem van de Nederlandse relativa. Hoofdstuk 10 focust op onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden in subject en objectpositie. Mannelijke, vrouwelijke en meervoudige vormen van de betrekkelijke voornaamwoorden staan vervolgens centraal in hoofdstuk 11. Wat normen voor het gebruik van de relativa betreft, zijn er in achttiende-eeuwse grammatica's nauwelijks concrete voorschriften te vinden. Weiland (1805) was in feite de eerste grammaticus die dit onderwerp relatief uitvoerig behandelde en een aantal expliciete regels opstelde. Desondanks blijkt het vroeg negentiende-eeuwse taalgebruik opvallend stabiel ten opzichte van de vorige eeuw. Dit toont aan dat het normatieve effect van Weilands grammatica – in tegenstelling tot Siegenbeek spellingsregels – beduidend minder zichtbaar is. Wat de corpusresultaten eerst en vooral laten zien is een uiterst variabele situatie in het geval van de onzijdige relativa, waarvan niet minder dan vijf varianten voorkomen. Naast de traditionele *d*- en *w*-vormen *dat* en *wat* moet er dus ook rekening worden gehouden met de pronominale vormen *hetgeen*, *hetwelke* en *welke*, hoewel de laatstgenoemde relatief

weinig voorkomt. In het geval van de mannelijke, vrouwelijke en meervoudige relativa treffen we in het corpus vooral voorkomens van de *d*-vorm *die* en de alternatieve vorm *welke* aan. De *m*-vorm *wie* blijkt evenals *denwelke* nauwelijks voor te komen. Bovendien wordt in elk van de twee hoofdstukken de potentiële invloed van een interne factor onderzocht: de bepaaldheid van het antecedent bij de onzijdige relativa, en de bezieldeheid (of *animacy*) van het antecedent bij de mannelijke, vrouwelijke en meervoudige relativa. In tegenstelling tot wat enkele toonaangevende studies naar Nederlandse relativa beweren, signaleren de corpusdata in dit proefschrift geen substantiële invloed van de onderzochte interne factoren op de verdeling van de varianten. De doorslaggevende factoren blijken in beide casestudy's van externe aard te zijn. Met name genre heeft grote invloed op het gebruik van betrekkelijke voornaamwoorden. Zo blijkt uit de corpusresultaten dat de alternatieve vormen *hetwelke* en *welke* in kranten aanzienlijk vaker voorkwamen dan in privébriefjes, waar de *d*-vormen *dat* en *die* veel gebruikelijker waren. Het derde genre, de dagboeken en reisjournalen, neemt een speciale tussenpositie in. Vanuit een diachroon oogpunt valt vooral de toename van *hetwelke* en *welke* (ten koste van *dat* en *die*) op. Hierdoor blijken dagboeken zich sterker te ontwikkelen in de 'schriftelijke' richting van de kranten, en zich dus verder te verwijderen van de andere egodocumenten. Ook zijn er in beide hoofdstukken wezenlijke verschillen te constateren. Mannelijke scribenten maakten vaker gebruik van de stilistisch 'deftigere' vormen dan vrouwen, terwijl de zogeheten 'gemeenzame' vormen *dat*, *wat* en *die* relatief vaak voorkomen in teksten geschreven door vrouwelijke scribenten. Een directe invloed van Weiland's grammatica op het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden is in de negentiende-eeuwse data moeilijk terug te vinden. Wel valt op dat Weiland's bewustzijn van stijlverschillen tussen de formelere vormen zoals *hetwelke* en *welke* enerzijds, en de informelere *d*- en *m*-vormen anderzijds genrespecifieke keuzes in het gebruik van relativa mogelijk heeft versterkt.

De laatste morfosyntactische casestudy in hoofdstuk 12 focust op de historische genitief en de alternatieve constructie met het voorzetsel *van*. Het voortschrijdende verval van het Nederlandse naamvallensysteem heeft geleid tot een competitieve situatie met zowel synthetische (*de zoon des konings*) als analytische genitiefconstructies (*de zoon van de(n) koning*). In de achttiende eeuw waren synthetische genitiefvormen uit de gesproken omgangstaal verdwenen, ook al kwamen ze nog steeds voor in de geschreven taal, voornamelijk in hogere registers. In het metalinguïstische discours bleef nominale inflectie een van de kernthema's. Gedurende de achttiende eeuw werd de analytische *van*-constructie in toenemende mate als volwaardige optie gezien, en in de laatste decennia zelfs geprefereerd. Tegen deze ontwikkelingen in, ging Weiland (1805) een stap terug en schreef hij in zijn grammatica alleen de synthetische optie voor. De corpusresultaten wijzen erop dat zijn conservatieve keuze tot op bepaalde hoogte effectief moet zijn geweest. In neutrale (d.w.z. niet-formulaire) contexten is er in de vroege negentiende eeuw een verrassende stijging van de genitief te constateren. Ondanks het feit dat de *van*-constructie in de late achttiende eeuw al in bijna 70% voorkwam, nam het gebruik van genitiefvormen vanuit een diachroon perspectief in alle genres toe.

Opmerkelijk is dat dit zelfs in de meest ‘orale’ bronnen, de privébriefen, gebeurde, wat de normatieve invloed van Weiland laat vermoeden. Bovendien is de toename terug te vinden in het taalgebruik van zowel mannen als vrouwen. Desondanks blijkt één interne factor de verdeling van de constructies aanzienlijk te conditioneren. De corpusdata laten zien dat er cruciale verschillen waren tussen mannelijke en onzijdige vormen enerzijds en vrouwelijke en meervoudsvormen anderzijds. In de negentiende eeuw steeg het gebruik van de genitief bij vrouwelijke en meervoudsvormen, mogelijk (ook) als gevolg van Weilands voorschrift. In het geval van de mannelijke en onzijdige vormen is het hem echter niet gelukt om de synthetische optie te laten herleven. Deze waren al voor de eeuwwisseling te laag in frequentie, terwijl de hogere frequentie van structuren zoals *x der y* ongetwijfeld een gunstige bijdrage heeft geleverd aan de toename van de genitief in vrouwelijke en meervoudsvormen. Weilands voorkeur voor de oude genitief was dus enigszins succesvol. De inmiddels gevestigde *van*-constructie kon hij echter niet meer verdringen. Op basis van de resultaten in de hoofdstukken 10-12 valt ten slotte te constateren dat officiële voorschriften op het gebied van orthografie veel effectiever zijn geweest dan op het gebied van grammatica.

Naast de acht casestudy's op basis van het *Going Dutch Corpus*, waarin ik de ontwikkelingen in de samenleving vanuit een multigenre-perspectief heb bestudeerd, zoom ik in hoofdstuk 13 in op de individuele taalgebruiker als mogelijke factor. Om intra- en interindividuele variatie en verandering te kunnen onderzoeken, heb ik speciaal voor dit doeleinde een brieven corpus samengesteld met persoonlijke correspondentie uit het archief van de familie Martini Buys. Het *Martini Buys Correspondence Corpus* (bijna 64.000 woorden) omvat zo'n honderd privébriefen, geschreven door elf familieleden uit drie generaties uit de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Het Martini Buys-corpus bevat dus materiaal van vóór en ná de schrijftaalregeling en concreter de spelling-Siegenbeek, waardoor het mogelijk is om de invloed op individuele spellingspraktijken onder de loep te nemen. Dezelfde vijf orthografische variabelen uit hoofdstukken 5-9 worden hier op microniveau bestudeerd, wat een vergelijking met de resultaten uit het *Going Dutch Corpus* mogelijk maakt. Ten opzichte van het succes van het taalbeleid blijkt dat enkele scribenten uit de interessante ‘tussengeneratie’, die de schrijftaalregeling op hogere leeftijd meemaakten, hun spellingskeuzes veranderden in de richting van Siegenbeeks voorschriften. Deze bevindingen werpen nieuw licht op het bewustzijn en de acceptatie van officiële spellingsnormen – onafhankelijk van taalonderwijs op school. Tevens blijkt dat er ook scribenten van de jongste generatie waren, die met hun spellingskeuzes systematisch afweken van de voorschriften. Een empirische microlevel-analyse naar individueel taalgebruik kan onze algemene kennis van beleidseffectiviteit dus aanzienlijk verrijken.

In het slothoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen van dit proefschrift samengevat en concluderend besproken. Daarnaast sta ik in bredere zin stil bij de bijdrage die dit onderzoek levert aan het onderzoeksveld. Allereerst leveren de resultaten van de verschillende casestudy's nieuwe inzichten op over variatiepatronen en veranderingsprocessen in het Nederlands van de late achttiende

en vroege negentiende eeuw. Specifieker vult dit proefschrift een belangrijke lacune op in het onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands, waarin de effectiviteit van de eerste officiële taalbeleidsmaatregelen rond 1800 nooit eerder is onderzocht. Ook in de geschiedschrijving van de meeste andere (Europese) talen is er tot nu toe weinig aandacht besteed aan de invloed van taalplanning en taalbeleid op het daadwerkelijke gebruik. De hier gepresenteerde systematische benadering, voor een overgroot deel gebaseerd op het *Going Dutch Corpus*, laat zien dat het wel degelijk mogelijk is om de invloed van taalbeleid op de taalpraktijk in het verleden empirisch te onderzoeken. Hierbij blijken zowel het op maat gemaakte en gebalanceerde corpusdesign als de ruime selectie aan variabelen essentieel te zijn geweest om de beleidseffectiviteit genuanceerd te kunnen onderzoeken en beoordelen. Daarnaast levert het onderzoek een relevante bijdrage aan de levendige discussies over taalnormen en taalgebruik in de internationale historische sociolinguïstiek. De casus van de Nederlandse schrijftaalregeling in de vroege negentiende eeuw dient hierbij als een intrigerend en concreet vertrekpunt voor een systematische analyse. Daarmee vormt dit proefschrift een solide basis voor toekomstig (comparatief) onderzoek naar taalbeleid in de geschiedenissen van andere Europese talen.